

Tanulmány

Kövér Péter & Virágh Árpád

A fordítás kognitív folyamatainak empirikus vizsgálata

Abstract

This study focuses on the analysis of translating activities especially on what cognitive processes can be observed during translation. To examine this we chose the thinking-aloud-protocol (TAP, a method originally used in cognitive psychology. We examined to what extend “thinking aloud had an effect on the working process of carrying out translations. We also studied how the two translators’ cognitive processes differed. We came to the result that it is necessary to involve other methods and techniques parallelly with TAP in order to better understand the cognitive processes of translation.

Keywords: thinking-aloud-protocol (TAP), introspective method, empirical analysis, complexity

1 Bevezetés

Tanulmányunkban mint gyakorlott fordítók a fordítás során a fordító fejében lejátszódó kognitív folyamatokat próbáltuk megvizsgálni. Fordítói tevékenységünket automatikusan végezzük, és a legritkábban gondolunk arra, hogy e tevékenység mögött milyen gondolkodási mechanizmusok rejlenek. A fordításkutatók is rájöttek arra, hogy nem elég csak a célnyelvi illetve forrásnyelvi szövegeket egybevetni (eredményorientált vizsgálat), hanem a fordító személyiségéből és az agyában végbemenő folyamatok megismeréséből is következtetéseket akartak levonni. E tekintetben a fordítástudománynak a kognitív pszichológia és a pszicholingvisztika nyújtott segítséget, amely a 60-as évek óta foglalkozik a beszédtevékenység közben zajló pszichikai folyamatok vizsgálatával. A pszicholingvisztika a fordításról mint nyelvi alkotótevékenység közben végbemenő mentális folyamatról (mint pl. a percepcióról és a produkcióról) szolgáltat hasznos információkat a fordítók és a fordításkutatók számára. Tanulmányunkban egyfelől bemutatjuk az e téren alkalmazott vizsgálati módszereket, ezek kialakulását és fejlődését, másfelől magunk is végeztünk egy empirikus felmérést, amelynek során egy meghatározott vizsgálati módszer (hangos gondolkodás) segítségével próbáltuk kideríteni saját fordítói tevékenységünk kognitív hátterét. Az eredményeket elemeztük és értékeltük, továbbá egybevetettük őket azért, hogy megállapíthassuk a két tapasztalt fordítóban végbemenő kognitív folyamatok hasonlóságait és eltéréseit.

2 A kutatás történeti, elméleti háttere

Mindig is létezett a fordítástudományban deduktív modellen alapuló kutatás, amely az eredményből, a lefordított szövegből indult ki. Ez a módszer azonban nem teszi lehetővé a fordító mentális tevékenységének a megismerését. Az ilyen kutatások arra irányultak, hogy milyen legyen az ideális fordítás. A 80-as években a kutatókat azonban már nem elégítette ki az ilyen eredményorientált módszerek alkalmazása (mint pl. a fordításkritika és hibaelemzés), mert a többször átnézett, javított és átszerkesztett szövegből nem derül ki, hogyan zajlik a fordító agyában a percepció és a produkció folyamatos fel- és elvetése. Az olyan kérdésekre, mint pl. *Mennyi időt vesz igénybe a megértés (percepció), az átváltás (transzformáció) és a megfogalmazás (produkció)? Milyen szakaszokban zajlik ez le? Mennyire különül el a megértés, az átváltás és a megfogalmazás egymástól?* a fent említett kutatási módszerekkel nem kaptak kielégítő választ. Krings és Lörcher Németországból, Dechert és Sandrock Nagy-Britanniából, valamint Jääskeläinen Finnországból elsőként érezték szükségét annak, hogy empirikus és induktív módszereket is kifejlesszenek annak megállapítására, hogy valójában mi is történik a fordítói tevékenység során. A hangsúly áttolódott a folyamatorientált vizsgálatokra. Ennek előfeltétele az volt, hogy a kognitív pszichológia az azt megelőző évtizedekben továbbfejlesztette az introspektív vizsgálati módszert, és ennek köszönhetően kialakulhatott és elterjedhetett a fordító mentális folyamatainak kutatásában a 'hangos gondolkodás' vizsgálati módszere (TA-módszer, 'thinking aloud'). A cél az volt, hogy betekintést nyerjenek az ún. 'black boxba', azaz valós képet kapjanak arról, hogy problémamegoldó tevékenysége során mi megy végbe a vizsgálati személyben (a továbbiakban v.sz.). Ennek mind a mai napig az egyik legkiválóbb eszköze a TAP ('thinking-aloud-protocol'). Ez a módszer azt jelenti, hogy a vizsgált személynek egy feladat megoldása közben (a mi esetünkben fordítási munka) hangosan ki kell mondania minden gondolatot, amely a feladat megoldásával kapcsolatos. Ezeket a megnyilvánulásokat videó- vagy hangfelvételen rögzítik, majd jegyzőkönyvbe veszik, amelyet azután tetszés szerinti szempontok szerint lehet elemezni.

A fordítástudományban ez a pszicholingvisztikai metódus két pedagógiai célt szolgál:

- I. A TAP során megfigyelt stratégiák egyrészt a professzionális fordító számára a sikeres fordítás példaértékű modelljeiként szolgálhatnak.
- II. Másrészt a fordítóképzésben a TAP-ot arra használják, hogy megtalálják a fordítás során jelentkező problémák gyökereit. Az utólagos elemzések eredményei azután alapul szolgálhatnak a fordítóképzésben. Előfordulhat, hogy még a nagy tapasztalattal rendelkező oktatók is rossz következtetéseket vonnak le az elvégzett fordításokból. A hangos gondolkodtatás új információkat adhat nekik, hogy még hatékonyabban tudják a hallgatók hibáinak a forrását kideríteni és ezáltal fordítói kompetenciájukat növelni.

A TAP alkalmazásában nagyon fontos, hogy világosan meghatározzuk előre, hogy mire fókuszáljunk az elemzés során. A TAP alapvetően két nyelvészeti diszciplínát is szolgál: a fordítástudományt és a pszicholingvisztikát. Az előbbinél magán a fordítási tevékenységen van a hangsúly, míg az utóbbi esetében a kognitív-nyelvi folyamatok természetéről árulkodó adatok gyűjtése és elemzése a lényeg. Az egyidejű (szimultán) adatfelvételi módozatok (hangos gondolkodás, páros fordítás) mellett még a retrospektív interjúkat is alkalmazzák a kognitív munka jobb megismerése céljából. Ezek a fordító olyan kikérdezései, melyeket közvetlenül a fordítási tevékenység befejezése után végeznek. A vizsgálati személyeket arról kérdezik, hogy a fordítás során milyen nehézségek, problémák merültek fel, és hogyan, mi módon oldották meg ezeket. Ezt a módszert általában a TA vizsgálati módszerrel kombinálva alkalmazzák. Ez egyrészt azért szükséges, hogy a v.sz.-eknek a TA jegyzőkönyvben rögzített kaotikus gondolatait utólagosan

tisztázni és értelmezni tudják. Másrészt azokat a gondolatokat is formába tudják önteni, amelyeket a fordítás közben nem verbalizáltak. A retrospektív feldolgozás és elemzés során előhívják a hosszú távú memóriájukból is a fordítás közben lezajlott folyamatokat, hiszen az introspektív módszer csak a rövid távú memóriában tárolt információkat képes verbalizálhatóvá tenni.

A monologikus TA jegyzőkönyvek mind a mai napig a fordítási folyamatok feltárásának legfontosabb forrásai. A TAP-pal szembeni legfőbb kritika az, hogy a v.sz.-ek kénytelenek non-verbális kognitív folyamatokat verbalizált formában visszaadni. Egy másik gyenge pontja, hogy a v.sz.-ek önmaguknak történő beszéltetése egy nem természetes élethelyzetet eredményez. Az ugyanis az embertől idegen, művi aktus, hogy önmagának hangosan beszéljen. További kifogás, hogy a kognitív tevékenység intenzívebbé válásával egyidejűleg, a v.sz.-ek mélyen elmerülnek a gondolataikban, és hajlamosak lesznek arra, hogy önkéntelenül megszakítsák a verbalizáció folyamatát. Ez a TA folyamán sokszor néma szünetek formájában jelentkezik. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy nem megerőltető mentális tevékenység alkalmával is csökken a verbalizáció intenzitása. Ez a rutinszerű fordítási feladatok esetében mutatható ki, különösen hivatásos fordítóknál (lásd későbbi személyes tapasztalatok). Esetükben azt az ellenérvet is megfogalmazták, hogy ha az automatizált fordítói tevékenység közben hangos gondolkodásra kényszerítik őket, munkájuk lelassul, és a rögzített anyag nem adja vissza reális mentális tevékenységüket (Börsch 1986). Ebben a dilemmában a páros fordítások jegyzőkönyvei nyújthatnak segítséget. A páros fordítások során a vizsgált személyeknek ugyanazt a fordítási feladatot kell megoldaniuk, és közösen hoznak létre egy célnyelvi szöveget. Dialógusukat pszicholingvisztikai adathalmaznak tekinthetjük, amely a problémamegoldó kognitív folyamatok lefolyásáról ad információt. A páros fordítás közben a vizsgált személyek a hangos gondolkodást sokkal spontánabbnak és természetesebbnek tartják. Bizonyos gondolatokat úgy lehet felszínre hozni, hogy a vizsgálatban részt vevő személyek egymást kérdezik, magyarázatokat fűznek egymás megoldásaihoz, érveket hoznak fel egymás megoldásai ellenében vagy mellette, röviden egy természetes kommunikációs helyzetben verbalizálják a gondolataikat. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a páros fordítás dialogikus jegyzőkönyvei rendszerint sokkal nagyobb mennyiségű adatot tárnak fel, mint a monologikus jegyzőkönyvek (Krings 2005). Hasonló helyzettel találkozunk a csoportos fordítási protokoll esetében is. Más vizsgálatok azt mutatják, hogy a feltárt adatmennyiség függ még a fordítás tárgyától és hosszúságától is, valamint a kutató által meghatározott vizsgálati szempontoktól. Amit az egyik kutató szegényes adatmennyiségnek talál, az a másik számára bőséges. A monologikus és dialogikus jegyzőkönyvek egybevetésekor azt is megállapították, hogy a monologikus jegyzőkönyvek nagy mennyiségű triviális adatot tartalmaznak, valamint hogy a vizsgált személyek a célnyelvi ekvivalensek kiválasztásakor több alternatíva között mérlegelnek, és olyan ekvivalens mellett döntenek, amelyet egyáltalán nem verbalizáltak (House 1988). Ezzel szemben a páros fordítás során megtárgyalják egymással a problémák lehetséges megoldásait, mindkét személy hangosan gondolkodik és a munka folyamán jelentéktelennek tűnő információkat is közölnek egymással, illetve tisztázzák is azokat. Ennek eredményeként a személyek szükségesnek érzik, hogy egyéni gondolataikat is verbalizálják. Ugyanakkor valamennyi beszéltetős módszer kritikájaként lehet megfogalmazni, hogy a hangos gondolkodás a fordítási tevékenységnek nem természetes velejárója, így valamilyen szinten el is vonja a figyelmet a fordítói munkától. Krings is azt igazolta egy 2001-ben végzett empirikus felmérésében, hogy a hangos beszéd befolyásolja a kapott adatokat, és ezáltal a kutatási eredményeket. Ugyanazt a szöveget fordíttatta le két különböző csoporttal, az egyikkel hangos gondolkodással, a másikkal anélkül. Megállapította, hogy nem csak a fordítás tempója, hanem a fordítási eljárások mikéntje is, mint pl. a célnyelvi szövegen végzett önkorrekciók száma jelentősen eltérnek egymástól. Ebből arra a

következtetésre jutott, hogy a különböző adatgyűjtési módszerek hatással vannak az elméletek felállítására, így ahhoz, hogy ezt a hatást minél jobban semlegesítsük, kiküszöböljük, különböző módszerekkel (módszerpluralizmus) kell az adatokat gyűjteni.

3 Adatgyűjtési módszerek és adatelemzés

Az adatgyűjtésben léteznek egyrészt olyan eljárások, amelyeket nagyfokú strukturáltság jellemz, pl. a kérdőíves felmérés, és vannak olyanok, amelyekre ez csak kevésbé igaz. Utóbbiakhoz tartozik a hangos gondolkodás módszere is. Minél strukturáltabb az adatgyűjtés, annál egyszerűbben lehet az adatokból elemzéseket készíteni, elméleti következtetéseket levonni. Ez fordítva is igaz: ha tehát az adatgyűjtés kevésbé strukturáltan történik (mint pl. a hangos gondolkodás és a páros fordítás esetében), akkor az elemzésnek kell azokat a strukturális egységeket meghatározni, amelyekből a következtetéseket le lehet vonni. Ennél a két adatgyűjtési módszernél relatíve egyszerűen lehet adatokhoz jutni, de kifejezetten nehéz belőlük rendszerezett eredményeket levonni. A jegyzőkönyvekben felhalmozott adatmennyiség feldolgozásakor két probléma jelentkezik: az adatok sokasága és fent említett strukturálatlansága. Saját tapasztalataink szerint a jegyzőkönyvben rendelkezésre álló adatok is az eredeti forrásnyelvi szöveg hét-nyolcszorosát teszik ki. Jóval nagyobb problémát jelent a nyert adatok strukturálatlansága. A vizsgált személyek verbalizációs folyamatában értelemszerűen nem jelenhet meg a kutató célirányos elvárásainak való megfelelés. A kutató az őt érdeklő információkat a rendelkezésre álló adattömegből lépcsőzetesen, módszertanilag gondosan megtervezve szűri ki. Első lépésként az érdekes egyéni észrevételeket gyűjti ki a jegyzőkönyvekből, ezek fogják adni az elemzés tárgyát. Ezt követően a számtalan ad hoc észrevételt kategóriákba kell rendezni, amelyek segítségével konkrét fordítási problémákat lehet definiálni (pl. a forrásnyelvi szöveg megértése, a megfelelő célnyelvi ekvivalens megtalálása, több célnyelvi megfelelő közötti választás). Magukat a fordítási problémákat is kategorizálhatjuk a nyelvi szintek alapján (fonológiai, morfológiai, lexikológiai, szintaktikai ismérvek alapján). Harmadik lépésben megállapítja a kutató, hogy a vizsgált személyeknél az egyes fordítási problémák milyen arányban fordulnak elő. Ez a lépés azért is fontos, hogy a gyakran jelentkező jelenségeket kiemelhesse azok közül, amelyek csak szórványosan fordulnak elő. A legtöbb eddigi empirikus munkában az előbb említett három művelet (fenomenológia, klasszifikálás és kvantifikálás) alkalmazásával történt az elemzés.

A jegyzőkönyvek elemzése két megközelítésből is történhet. Vannak olyan elemzések, ahol az egyes paramétereket előre meghatározzák, és a TA jegyzőkönyveket kizárólag e paraméterek alapján analizálják (pl. fordítási problémák típusai, stratégiák, segédeszközök használata, a világról szerzett előismeretek aktiválása stb.). Más esetekben az induktív TA jegyzőkönyveket holisztikusan, minden jelenséget számba véve elemzik, és a kategóriákat is csak ezután határozzák meg. Mi is az utóbbi elemzési módszert választottuk, azaz induktív módon próbáltunk az egyes megnyilvánulásokról, jelenségekből általános érvényű következtetéseket, törvényszerűségeket megállapítani a hivatásos fordítók munka közbeni kognitív folyamataival kapcsolatban. A megállapításaink, következtetéseink legitimitását úgy lehetett volna növelni, ha jóval nagyobb létszámban végeztünk volna a hangos gondolkodtatást. Azonban ilyen nagyléptékű felmérés e tanulmány keretein belül nem volt lehetséges. Az introspektív módszerrel dolgozó kutatók többsége hangsúlyozza, hogy nem tud elegendő számú v.sz.-szel felmérést végezni, mert ez olyan mértékű ráfordítást igényel, amilyenre nincsenek meg a keretek.

4 A vizsgálat bemutatása

A saját kísérlet során egy szöveget kellett magyarról németre fordítanunk. A fordítás iránya megválasztásának az indoka az volt, hogy a célnyelvre nehezebb fordítani, ha az a fordítónak nem az anyanyelve, mert ez intenzívebb gondolkodási tevékenységre készíteti. A folyamatorientált vizsgálat végzésében ez a tény kifejezetten releváns. A szöveg nehézségi foka a gyakorlott fordító számára a közepesnél valamivel magasabbnak mondható és a terjedelme 241 szó volt. A szövegek rövidege és a személyes fordítói kompetenciák kölcsönös ismerete a magyarázata annak, hogy nem tartottuk szükségesnek az utólagos fordításkritika elvégzését, hisz a gyakorlott fordító számára ez nem olyan fajta nyelvi nehézséget jelentett, amely a célnyelvi szöveg minőségének jelentős eltérését eredményezte volna. A fordításokat szótár segítségével készítettük. A szöveget mindketten külön-külön lefordítottuk és a hangos gondolkodási technika alkalmazásával diktafonos hangfelvételt készítettünk a munka folyamatáról. Miután több kutató is a TA technika előzetes begyakoroltatását ajánlja, az élesben végzett vizsgálat előtt mindketten kipróbáltuk a módszert egymás jelenlétében és ellenőrzése mellett (természetesen más szövegekkel). A cél az volt, hogy szoktassuk magunkat ehhez a nem természetes fordítói attitűdhez. Sajnos, a személyi, technikai és időbeni keretek nem tették lehetővé, hogy a Krings által is ajánlatosnak tartott módszerpluralizmust alkalmazzuk, ami fontos lett volna, hogy a problémát több oldalról megközelítve pontosabb következtetéseket tudjunk levonni. Célunk az volt, hogy a TA technikával készült vizsgálat eredményeit egybevegyük, megállapítva azt, hogy két gyakorlott fordító elméjében milyen különbségek mutatkoznak fordítás közben a mentális folyamatokban. Mi a hangos gondolkodással mint introspektív módszerrel tipikusan együtt alkalmazott retrospektív interjúkat azért nem terveztük külön elkészíteni, mert a vizsgált és a felmérést végző két személy ugyanaz volt. A TA hanganyagok jegyzőkönyvezése és utólagos elemzése közben azonban óhatatlanul előfordultak a fordítással kapcsolatos, addig még rejtve maradt, nem verbalizált gondolatok, és ez egyfajta retrospektív interjút eredményezett, amelyet külön jegyzőkönyvben rögzítettünk.

5 Feltételezések

A vizsgálat elkészítésekor több hipotézis fogalmazódott meg bennünk, mivel nem csak egy szempontból kiindulva közelítettük meg a vizsgálat tárgyát.

- 1) A kényszerű hangos gondolkodás lassítja a fordítás folyamatát, elvonja a fordító figyelmét, ront a fordítás minőségén és változtat az eredményen.
- 2) A fordítás közbeni gondolatok verbalizálásától azt reméljük, hogy alapvetően szakmai, tárgyilagos közléseket fog magában foglalni.
- 3) A gyakorlott fordítónál holisztikus szövegközelítés tapasztalható, azaz a teljes szöveget veszi figyelembe, vissza-visszatér a korábban fordított részekhez (anafora, katafora).
- 4) A hangos gondolkodás technikája nem befolyásolja a fordítókat fordítási stratégiáik megválasztásában.
- 5) Nem várunk jelentős eltéréseket a két gyakorlott fordítóban végbemenő kognitív folyamatok tekintetében, feltételezzük, hogy a hasonló előismeretek és a gyakorlat hasonló folyamatokat implikálnak.

6 Eredmények és következtetések

Vizsgálatunk eredményeinek bemutatását a két fordítóval (továbbiakban X és Y) külön-külön elkészített TA-jegyzőkönyvek ismertetésével kezdjük (a protokollok protokolljai), majd részleteiben összehasonlítjuk ezeket, és verifikáljuk vagy falszifikáljuk hipotéziseinket. Ezután igyekszünk általános érvényű törvényszerűségeket megfogalmazni.

6.1 X fordító

X fordító a fordítást számítógépbe írva végezte. A tevékenysége folyamán minden egyes mondatot fennhangon felolvasott, úgy értelmezte, hogy ez a hangos gondolkodás része, hiszen némán is elolvasta és értelmezte volna. Ez természetesen jelentősen lassította a munkafolyamatot. A 11 mondatból (241 szóból) álló fordítást így 43 percnyi hanganyagra rögzítette. A hanganyag rögzítésekor egyedül volt.

A hangos gondolkodtatással szemben felhozott egyik legfontosabb érvet, hogy ti. ez a fordító számára egy nem természetes keretet jelent, körülbelül a munka felénél X fordító explicit módon is kijelentette: *Remélem, elég hangosan beszélek.*

Az első lényeges megfigyelés az volt, hogy a gyakorlott fordítótól elvárható ragozási mechanizmusok alapvetően automatikus reflexként jöttek. A transzformációnak ez a része nem igényelt különösebb kognitív munkát. Természetesen előfordultak hibák, illetve adott esetben leírás előtt verbalizálta, hogy milyen ragozási feladat végzése szükséges, pl. *Ez mégis többes számban van.*, máskor csak az utólagos ellenőrzéskor korrigált, pl. *Ezt itt át kell javítani.*

Jellemző fordítástechnikai aktus volt az ún. 'monitoring' (visszacsatolás), azaz a mondatok folyamatos ellenőrzése, visszaolvasása, pl. *Olvassuk csak vissza a mondatot?! Ez sokszor történt kifejezetten verbalizáltan, de sokszor csak bla-bla-blázva, hümmögve fordult elő. Viszont a mondatoknak ez a fajta holisztikus szemlélete nem csak a monitoring esetében volt jellemző, hanem X fordító alapvetően az egész fordítás alatt előre is egészében próbálta értelmezni a mondatokat *Micsoda felsorolás, hol is a vége!?**

Megállapítható volt nála az idegennyelvi szerkezetek automatikus alkalmazása is, amire példa a németben használatos fordított birtokos szerkezet helyből történő alkalmazása, máskor ugyanez verbalizáltan történt, de szintén prompt módon. Legtöbbször a passzív szerkezetek alkalmazása is automatikusan történt. Hasonlóan begyakorlott, szinte automatikus annak a fordítói stratégiának az alkalmazása is, amely szerint a célnyelvi megfelelés miatt az X fordító szófajt vált. A *tantárgyi tartalmak* forrásnyelvi jelzős szerkezetet automatikusan, minden verbalizálás nélkül *Inhalte der Fächer* birtokos szerkezetként alkalmazta a célnyelvben.

Megfigyelhető volt, hogy az idegennyelvi szókincs megléte mellett annak írásbeli produkciója általában a magyar hang-betű megfelelés verbalizálásával történt, pl. a *Ma-na-ge-ment* szót magyar hang-betű kiejtéssel mondta (és nem *menedzsmen*-ként). Ez biztos, hogy a gépelés nem begyakorlott módjának is köszönhető, kézírással gyorsabb lett volna, de a nem hang-betű megfeleléses szavaknál ez a jelenség akkor is jellemző. A figyelem ilyenkor már nem a fordításra, hanem az írásbeli produkcióra terelődik át. Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy ez a jelenség csak az angol eredetű célnyelvi kifejezéseknél volt megfigyelhető, a német szavak leírásakor a fordító nem alkalmazta ezt az eljárást.

Az egyik legfontosabb fordítói kompetenciát, az alternatív megoldások közül való választást az esetek nagy többségében kevés kifejezés közül és rövid idő alatt végezte el, pl. *Umgebung, ööö Umwelt, Benennung, hmm inkább Bezeichnung*. Fontos hangsúlyozni, hogy többször is asszociatív módon más kontextusba helyezve ellenőrizte a nyelvi ekvivalensek alkalmazását, pl. *Gemeinschaft? Europäische Gemeinschaft. Ez jó lesz.* Ez természetesen nem minden ekvivalens

megtalálásában működött ilyen szinten, ilyenkor szótár alkalmazására került sor. Erre relatíve ritkán volt szükség, összesen három alkalommal. Az egyik esetben a megfelelő szó megtalálása volt a cél, a másik esetben csak saját pontatlanságát ellenőrizte, a harmadik esetben szinonimákat keresett.

Más eszközhöz is nyúlt, ami szintén alapvető fordítói eljárás: az internet alkalmazása. Ezt az eljárást tudatosan alkalmazta: előre csatlakozott a megfelelő oldalakra, hogy könnyebben tudjon keresni, és teljesen automatikusan fordult az őt nem kielégítő szótári változatok után az internethez. De itt kétféle jelenséget is megfigyelhettünk: 1) az internet már csak ellenőrzési funkciót töltött be; 2) saját maga az interneten végzett szótalálást. Az egész folyamat a következőképpen zajlott le: elsősre nem jutott megfelelő ekvivalens a fordító eszébe, ezért a szótárhoz fordult, az ott kapott ajánlatokkal viszont nem volt megelégedve. Majd újból maga próbált ekvivalenst keresni. Ez a szótalálás is két szakaszból állt: először alkotott egy birtokviszonyt *Geber der Information*, majd összetett szóvá alakította: *Informationsgeber* és ezt ellenőrizte az interneten.

Az előző bekezdésben foglaltak alapján ki kell térni a segédeszközök tudatos alkalmazására. Ezek használata szintén része a fordítói kompetenciának, a szótárról és az internetről már történt említés. A szövegszerkesztő program tudatos alkalmazásának a gondolkodásban látenszen meglévő jelenléte volt több esetben is tetten érhető, ezt explicit módon ki is fejezte a fordító, pl. *Még jó hogy van computer.*, de implicit módon is *Anthropologie, azt hiszem ez th-val van, de majd a végén* [ti. helyesírás ellenőrző programmal] *ellenőrizzük*. Más funkció célzott alkalmazása és verbalizálása is tapasztalható volt, pl. *Ez már volt az előbb, ezt kimásoljuk, nem kell még egyszer leírni*. Itt nem csak egy kompetencia tudatos alkalmazása figyelhető meg, hanem a monitoring folyamatos használata is. Az is észrevehető volt, hogy az egyik kompetencia hibás alkalmazása (elcsúszás a szövegszerkesztővel) gyakorlatilag teljesen kiküszövelte a gondolatmenetből, pl. *Ó jaj, hogy volt ez már megint?* Nem egyszerűen csak a hiba kijavításáról volt szó, hanem azt is kifejezte ezzel, hogy mennyire nehezen tudott visszazökkenni a félbeszakított gondolatmenetbe. Az egyik fajta kognitív tevékenységről nem könnyen váltott egy másfajta gondolkodásra (hibajavítás és fordítás). Ez tetten érhető volt akkor is, amikor egy szótalálási problémán gondolkodott, majd újból át kellett olvasnia az egész mondatot a holisztikus értelmezés végett.

A forrásnyelvi szöveg percepciójában alapvetően megfigyelhető volt, hogy az mennyire automatikusan ment. Bizonyos forrásnyelvi szöveghibák észlelése és javítása azonnal is történt, pl. *Említhetek, említhetők! Ez itt el van írva*. Ez viszont más esetben kifejezett problémát jelentett: *Az a sokak számára mindennapi gyakorlat...*, ezt a mondatot négyszer is felolvasta. A problémás mondatok verbalizálása automatikusnak tűnt, sőt X fordító az utólagos jegyzőkönyvezésnél explicit módon ki is fejtette, hogy a fennhangon kimondott mondatok a jobb percepciót is szolgálták. Továbbá azt is megállapította, hogy természetes munkakörülmények között is szokott fennhangon kimondani kifejezéseket, ha nem értelmes a forrásnyelvi szöveg, illetve akkor is, ha a célnyelvi kifejezés kontextusba ágyazva is bizonytalan. Ilyenkor azt próbálja ellenőrizni, hogy jól hangzik-e egyáltalán.

Több helyen is látható volt, hogy X fordító egyik fajta kognitív tevékenysége, pl. a szótalálás vagy a monitoring automatikusan kiváltott egy másfajta kognitív tevékenységet: a hang-betű megfelelés szerint végzett írástevékenységet, illetve a szövegszerkesztői kompetencia alkalmazását. *A Kicsit nem tetszik ez nekem nagyon*. fordítási tevékenységet kommentáló megnyilvánulásból az is látszik, hogy a gondolatok azonnali verbalizálása sokszor nem eredményez szabatos kifejezéseket, a gondolatok azonnali formába öntésére más irányú kognitív tevékenység miatt (fordítás) nem fordít elég figyelmet.

Az a tény, hogy a fordítói tevékenység végén a teljes szöveget átolvasta és ellenőrizte azt a hibák és a szövegkoherencia szempontjából, arra enged következtetni, hogy az alkalmazott mes-

terséges helyzet a fordítási tevékenységét nem alapvetően változtatta meg, noha expressis verbis kifejezte, hogy ezek nem természetes fordítási körülmények (lásd fent).

6.2 Y fordító

Az Y fordító hangos gondolkodása során készített diktafonos felvétel 30 percet tett ki, fordítását kézírással végezte. A hangfelvételt szintén egyedül készítette.

Tudatosan törekedett arra, hogy hangos gondolkodása során elsősorban a kognitív folyamatot kifejező mondatokra helyezze a hangsúlyt, és szinte végig kommentálta (sokszor nyelvészeti és fordítói szakkifejezésekkel, pl. *Ez egy kopula.*) saját fordítói műveleteit. A TAP igazolta, hogy a holisztikus szövegmegközelítés jegyében viszonylag sokszor alkalmazta a folyamatos előre- és visszacsatolásokat, többször (de nem mindig!) visszaolvasta a már lefordított mondatait vagy félmondatait (ellenőrző önreflexió, tudatos monitoring, pl. *Nézzük csak, hogy is volt?*).

A fordítási stratégiák alkalmazását illetően elmondható, hogy a legtöbb grammatikai műveletet automatikusan, rutinszerűen, többnyire hosszabb szünetek nélkül hajtotta végre. Rutinosan alkalmazta a célnyelv kötelező szórendi és nyelvhasználati szabályait, csupán a többsoros, többszörösen összetett mondatok fordításakor időzött el az átlagosnál valamivel hosszabban, hogy szerkezetileg feltérképezze azokat. Mindvégig törekedett a fordításkor igen praktikus nyelvi ökonómia alkalmazására, vagyis ahol csak lehetséges volt, leegyszerűsítette a forrásnyelvi szöveg szerkezeiteinek fordítását (pl. mellékmondat helyett hátravetett jelző, a rövidebb múlt idejű alakok használata, mellékmondati szórendet megkövetelő kötőszó kiváltása más alternatívával, pl. *Így egyszerűbb, de a jelentés ugyanaz.* stb.). A lexikai átváltási műveletre ez a gyorsaság már kevésbé volt igaz, hiszen a fordítók általában sok időt szánnak a legmegfelelőbb célnyelvi ekvivalens megtalálására, vagyis az adott szó kiválasztása sokszor nem számított automatikus átváltási műveletnek Y fordító esetében sem.

A hanganyag visszaolvasása és a TA-jegyzőkönyv feldolgozása során mégis néhány fordítási hibára derült fény Y fordító célnyelvi fordításában. Y fordító a retrospektív interjú során elmondta, hogy a mesterséges fordítási szituáció több szempontból is zavarta, és ezt igazolták a hangos gondolkodás közben kimondott gondolatai is. Elmondása szerint siettetve, kényszerítve érezte magát a hangfelvétel miatt, és ezért vagy az ebből fakadó figyelmetlenségből egy-egy (egyébként nem túl lényeges) szót kihagyott a fordításból vagy éppen nem a legjobb célnyelvi elemet használta. Ezen okból kifolyólag bizonyos helyeken a visszacsatolás, az újraolvasás és a saját fordításának az ellenőrzése is elmaradt. Azt, hogy gyorsan túl akart jutni a szövegen a következő megjegyzései is alátámasztják: *Még csak itt járunk?; Huh, de lassan megy ez.; Jó lesz ez, le van tojva, haladjunk tovább.; Már nem sok van hátra, hál' istennek!* Ennek ellentmond azonban, hogy egy-egy helyen igen sokat gondolkodott a szóismétlés elkerülésének igényéből fakadóan a még el nem hangzott célnyelvi szinonimákon vagy grammatikai szempontból jobb variánszon (pl. a megfelelő előljárószó keresésekor). Ezek kiválasztását néha eltolta időben, pl. *Majd még meglátom.*, ezzel is jelezve, hogy még visszatér az adott szövegrészhez, oda-vissza átfésüli a szöveget, és a visszatéréskor is tett hangosan megjegyzéseket, pl. *Hoppá, itt kimaradt valami.* Egy-egy megnyilatkozása kifejezetten azt támasztja alá, hogy fordítóként mégis csak komolyan vette feladatát, és törekedett a nyelvi igényességre: *Na, itt még megspékkeljük ezt egy zu+ Inf-es szerkezettel.; ... és ez akkor így változatos lesz...*

Ugyanakkor a gyorsabb munka érdekében mindvégig került a kézi- és számítógépes szótárak használatát, ami komoly fordítói munka esetében elképzelhetetlen lenne számára, és ez bizonyára szintén nem használta a célnyelvi szöveg minőségének, pl. *Szótárhoz nincs kedvem nyúlni, hogy szinonimát keressek, jó lesz ez itt.* Szintén a gyorsaság végett kézzel írta a célnyelvi szöve-

get, mert a számítógépen történő írást körülményesebbnek tartotta. A retrospektív megnyilatkozásai során több más információ is kiderült: számára ez nem éles munka volt, csak egy pszicholingvisztikai kísérlet, és talán ennek tudható be az is, hogy a fordítás végeztével nem ellenőrizte újra végig az általa létrehozott célnyelvi szöveget. Az introspektív vizsgálat szempontjából eleve nem is az eredmény volt releváns (mint utólag elmondta: *A cél szentesíti az eszközt.*), ezáltal Y fordító több minden másra fókuszált a munka során, mint a célnyelvi szöveg tökéletességére, ami miatt a végtermék minősége valamelyest csorbát szenvedett.

Y fordító az introspektív felmérés szempontjából jó alanynak bizonyult, hiszen a diktafonos hangfelvétel során többnyire hangosan gondolkodott és számtalan olyan megnyilvánulása volt, amelyek nem származtathatóak közvetlenül az alkalmazott fordítási stratégiából. Voltak olyan megnyilatkozásai, amelyekkel vagy az eredeti forrásnyelvi szöveget, vagy egy elkészült célnyelvi szövegrészt minősített: *Jó bénán hangzik.; Milyen hülyén hangzik már ez.; Legyen ez, jól hangzik.* Ezekkel a hangosan kimondott gondolatokkal talán igyekezett magát meggyőzni egy jobb alternatíva választásáról, vagy éppen megerősítette magának a már leírt szót/szerkezetet. Néha megbeszélte magával az adott problémát, kérdéseket intézett magához: *Hát ez csak nem jó... dehogynem jó!; Maradjunk az eredeti szórendnél?* Előfordult, hogy egy nagyon jó változat megtalálásakor szinte felkiáltott örömeiben: *Ez az!! Erfordert! Ez a legjobb.* Rendszeresen feltérképezte a mondatokat egyenként, fordítás előtt, mint ahogy egy sportoló is felméri ellenfelét, mielőtt beszáll a ringbe, hogy lássa, mi vár rá, és ezt verbalizálta is, pl. *Nagyon szép hosszú mondat.; Na, ez rövid, könnyű lesz.* Hangos gondolkodás közben egyszer kiszólt a fordítói szerepből *Nem tudom, hogy a kolléga mit szólna ehhez?*, amit a természetes fordítói tevékenység során nem mondott volna. Egyszer fordult elő, hogy hangosan felnevetett, ám nem verbalizálta, hogy min, és utólag sem tudta megmondani, csak tippelni tudott, hogy talán valamelyik saját (kissé káromkodó) megjegyzésén, mert azt még vissza fogják hallgatni.

Y fordító néha meg is feledkezett a hangos gondolkodásról, pl. *Ööhhh...hm.hm.hm...*, és csak a hanganyag retrospektív átfésülésének alkalmával fejtette ki, hogy min is töprengett akkor és ott konkrétan. Az elhallgatások oka lehet, hogy a hangos beszéd bizonyos mértékben elvonta volna a figyelmét a forrásnyelvi szöveg értelmezésétől, az adekvát célnyelvi megfelelő kiválasztásában pedig zavarta volna. Ezenkívül a percepció és a produkció, esetleg a köztük lévő átváltási szakasz tempóját is lassította volna.

6.3 X és Y fordító tevékenységének egybevetése a megnyilatkozások jellege alapján

Az első különbség ott jelentkezett, hogy X fordító menetközben legtöbbször mondatonként is felolvasta a forrásnyelvi szöveget, míg Y fordító ezt sokkal kevésbé tartotta fontosnak. X fordítóval ellentétben ő sokkal ritkábban mondta el hangosan a forrás- és/vagy célnyelvi szöveg mondatait, és ha ezt meg is tette, hadarva, tempósan. X fordító a fordítás elvégzésekor a szokásos átolvasást is elvégezte, míg Y fordító sem magában, sem hangosan nem tette ezt meg. A retrospektív interjúban ki is fejtette, hogy úgy érezte, feladatának eleget tett, ami azt mutatja, hogy nem a fordítást, hanem a teszthelyzet megoldását tekintette elsődlegesnek.

Nagyon tanulságos megnézni, hogy az átváltási műveletek és stratégiák alkalmazásakor a két fordító milyen formában és arányban verbalizálta a konkrét lépéseit, azaz hogy mit csinált. Jellemző különbség volt, hogy Y fordító rendszeresen nyelvészeti terminus technicusokkal kommentálta az automatikus műveleteket is, pl. *A magyar főnév előtt álló bővített jelzős szerkezet...* X fordító e kognitív folyamatok verbalizálását kisebb mértékben és általános szókinccsel végezte. Mindkét fordító többször is észlelt hibákat a forrásnyelvi szövegben, aminek hangot is adtak, pl. *Elég rossz a magyarosság.; Ennek magyarul semmi értelme.*

A fordítási tevékenységet taglaló, indokoló megjegyzéseket – azaz, hogy miért csinált valamit – X fordító nem tett, Y fordító viszont többször magyarázta a fordítási műveleteit: *Vonatkozó mellékmondat lesz, ezt sajnos nem tudom rövid jelzős szerkezettel megoldani.* A fordítás mindkét gyakorlott fordítónál 90 százalékban automatikusan működött, és az is biztos, hogy a ”Miért csinálom így?” kérdés mindkettőjükben megfogalmazódott, X fordító azonban nem verbalizálta ezt. Y fordító rutinszerű tevékenységének verbalizálását a helyzet mesterséges volta magyarázhatja.

Fontosnak tartottuk, hogy a TA jegyzőkönyvek vizsgálatakor ne csak kognitív, hanem egyéb szempontokat is vizsgáljunk. Ennek oka, hogy a fordítási tevékenység professzionális szinten nagyfokú kreativitást követel meg. A kreativitás ugyan egyénileg különböző, de a pszichés energiák lekötése (mérgeledés, bosszankodás) és felszabadulása (öröm, nevetés) általánosságban mindenkinél csökkenti vagy növelheti individuális kreativitása mindenkori szintjét (Freud 1982:135). Elemzéskor megnéztük azt is, hogy voltak-e a munkával kapcsolatosan verbális emocionális megnyilvánulások, és ha igen, milyen jellegűek. Találtunk mindkét fordítónál pozitív és negatív előjelű megnyilvánulást, pl. *Erfordert, ez az!; Ó, a frász!*

7 Hipotéziseink a tények tükrében

Az első felvetésünket a vizsgálattal csak részben tudtuk igazolni. X fordító 43 perces hangfelvétele (szemben Y fordító 30 perces felvételével) ugyan bizonyítja, hogy egyikük gyorsabban fordított, mint a másik, de semmi bizonyítékot nem találtunk annak megindolására, hogy ez a TA eljáráson múlt. Az időkülönbséget egyrészt a géppel ill. kézzel történő írás sebességével lehet magyarázni. Ráadásul Y fordító saját bevallása szerint a felvétel alatt mindvégig sürgetve érezte magát. A figyelemelterelés minimális mértékben volt tapasztalható mindkét fordítónál, példa erre a már fent említett fordítói szerepből történő kiszólás. Ezzel szemben Y fordítónál a sürgetettség érzése egyértelműen rontott az egyébként nála megszokott minőségen (pl. hivatkozás kihagyása).

A második hipotézisünk alapvetően nem állta meg a helyét, mivel a megnyilatkozások sok közbevetést tartalmaztak, pl. *Jézusom!; Ó, a frász!* Továbbá egyéb, a külső körülményekre visszavezethető, nem kifejezetten a fordítási tevékenységgel összefüggő kijelentés is elhangzott, pl. *Még jó, hogy van computer!* Az öröm és a bosszúság kifejezései is többször előfordultak, pl. *Ez jó ideig, jöhet a többi!; Micsoda felsorolás!; Fokozza, amit még lehet.*

A harmadik hipotézisünk többszörösen beigazolódt. Ugyan volt némi különbség a két fordító között, hiszen X fordító többször verbalizálta, hogy visszanéz vagy előre vonatkoztat, de alapvetően mindketten mint gyakorlott fordítók a globális mondatkezelést részesítették előnyben. Ennek ellenére megragadtak e tekintetben a mondatok szintjén, és a szöveg egészére nem terjesztették ki a holisztikus szemléletet. Magyarázatként a későbbi feljegyzésekben mindkét fordító azt közölte, hogy a szöveg rövidsége ezt nem indokolta, továbbá X fordító utólag hangosan felolvasta a szöveget, ezzel is ellenőrizve annak koherenciáját.

A negyedik állítás, hogy ti. a TA nem gyakorol befolyást a fordítókra stratégiáik megválasztásában, csak félig igazolódt be. A retrospektív interjúban X fordító kifejtette, hogy ő eleve Perfekt-et használ Präteritum helyett, ahol mindkettő megoldás egyenértékű, mivel az hosszabb, és a megbízásra végzett fordítási munkánál magasabb karakterszámot eredményez. Ez akkor is tapasztalható nála, ha nincs ilyen tétje a fordításnak. Y fordító ellenben a hangos gondolkodtatás következtében még a megszokottnál is jobban törekedett a rövid, frappáns megoldások alkalmá-

zására (hacsak lehetett, hátra vetett jelzőt használt mellékmondat helyett). Stratégiája megválasztásában nála éreztette hatását a művi szituáció.

Az ötödik hipotézist a néhány kivételtől eltekintve szinte teljes egészében igaznak tekinthetjük. A tapasztalt fordítóknál alapvetően azonos kognitív folyamatok zajlanak munkavégzés közben. Erre több példát tudunk felhozni: mindkét fordító holisztikus mondatkezelést alkalmazott, automatikusan alkalmazta azokat a célnyelvi szerkezeteket, melyek eltérnek a forrásnyelvi struktúráktól. Több helyen is azonos módon és eredménnyel zajlott a szótalálás folyamata, mindketten jelentős mértékben nyúltak vissza az előzetes általános tudásukhoz. Különbség csak akkor jelentkezett, amikor X fordító segédeszközt (szótár) alkalmazott, ekkor óhatatlanul másfajta kognitív munkavégzésre került sor.

8 Összegzés

Az öt hipotézis közül kettő beigazolódott, kettő félig bizonyult igaznak, és egy feltételezés nem állta meg a helyét. Munkánk folyamán megfigyeltük, hogy nagyon nehéz a fordítástechnikai stratégiákat és a kognitív folyamatokat egymástól elhatárolni, hiszen ezek a fordítási tevékenység során szerves egységet alkotnak. Lehetséges az elhatárolás, ha ezt az egységet két aspektus felől közelítjük meg: Mit csinál a fordító? Ez adja a választ a stratégiára. És miért csinálja azt? Erre pedig a mögötte rejlő kognitív folyamatok adhatnak választ. Vizsgálatunk során kiderült, hogy hangos gondolkodásunkkal mindketten inkább az első kérdésre adtunk válaszokat, kevésbé jöttek napvilágra a kognitív folyamatok.

Tapasztalatunk az volt, hogy az introspektív technikával a rövid távú memóriából nyert eredményeket retrospektív felülvizsgálattal tudtuk értelmezni, kiegészíteni, megmagyarázni. Erre azért is van szükség, mert a rövid távú memóriában a gondolatok ugyan közelebb állnak a kognitív folyamatokhoz, de rendszerezetlenül, kaotikusan jelennek meg, illetve nem jelennek meg. Több fordításkutató szerint a retrospektív eljárásnál szükséges visszanyúlni a már alkalmazott introspektív technikához (pl. hanganyag felidézése), hogy egzaktabb információkhoz jussunk. Ilyenkor a fordító jobban meg tudja indokolni, hogy miért mondott valamit vagy eszébe jut, hogy mit lehetett volna mondani ott, ahol az introspektív adatgyűjtéskor nem szólt.

Tudatában vagyunk annak, hogy a vizsgálati keretek korlátozott volta nem teszi lehetővé általános érvényű következtetések levonását, de úgy gondoljuk, hogy azzal is előre tudunk jutni, ha látjuk: meghatározott körülmények milyen következtetések levonására elegendőek. Ezek alapján lehet abban vagy más irányban továbbhaladni. Az a véleményünk, hogy a módszerek tekintetében szükséges alkalmazni a módszerpluralitást, jelen esetben a páros fordítási eljárást és lehetőség szerint a számítógépes megfigyelést is. A személyi feltételeket illetően minimum öt fő szükséges, ha legalább két módszert alkalmazunk (egy kutató- szövegkiválasztó, két fő a TA és két fő a PT vizsgálatokhoz). Végezetül, ami legkevésbé volt adott a mi lehetőségeinkhez képest, az a technikai feltételek megléte. A hangfelvételt diktafonnal tudtuk csak elvégezni, pedig fontosabb lett volna itt is semlegesebb hatású eszközöket használni. A videofelvétel készítése még többet elárulhatott volna a metakommunikációs jegyekről is. Végül meg kell említeni, hogy a computeres vizsgálatok (pl. Translog, Camtasia: műveletek felismerése a billentyűzeten, illetve a képernyőn) már olyan szintű adatrögzítést tesznek lehetővé, amiből rengeteg hasznos kiegészítő információt lehet leszűrni arról, hogy mi zajlik a fordító fejében. Ezek együttes alkalmazása nyújthat optimális eredményt.

Irodalom

- Börsch, Sabine (1986): Introspective methods in research on interlingual and intercultural communication. In: House, Juliane & Blum-Kulka, Shoshana (eds.): *Interlingual and intercultural communication. Discourse and Cognition in Translation and Second Acquisition Studies*. Tübingen: Gunter Narr, 195-209.
- Freud, Sigmund (1982): A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: Freud, Sigmund: *Esszék*. Budapest: Gondolat Kiadó, 23-251.
- House, Juliane (1988): Talking to oneself or thinking with others. *Fremdsprachen Lehren und Lernen, FLuL*, 84-98.
- Jääskeläinen, Riitta (1998): Think-Aloud Protocols. In: Baker, Mona & Saldanha, Gabriela (eds.): *Routledge Encyclopedia Of Translation Studies*. London: Routledge, 290-293.
- Klaudy, Kinga (1997): *A fordítás elmélete és gyakorlata*. Budapest: Scholastica.
- Krings, Hans Peter (2001): *Repairing Texts, Empirical Investigations of Machine Translation Post-Editing Processes*. Kent, Ohio: Kent State University Press.
- Krings, Hans Peter (2005): Wege ins Labyrinth – Fragestellungen und Methoden der Übersetzungsprozessforschung im Überblick. *Meta: journal des traducteurs/Meta: Translators' Journal*, vol. 50, n 2, 342-358.
- Kussmaul, Paul & Tirkkonen-Condit, Sonja (1995): Think-Aloud Protocol Analysis in Translation Studies. *TTR traduction, terminologie, rédaction*, vol. 8, n 1, 177-199.
- Lauffer, Sabine (2002): *The Translation Process: An Analysis Of Observational Methodology*. <http://www.periodicos.ufsc.br/index.php/traducao/article/viewFile/6144/5702>. (Letöltve: 2011.01.21.)
- Lesznyák, Márta (2007): A szótárhasználat jellegzetességeinek változása a fordítói tapasztalat függvényében. In: Tamás, Várady (ed.): *I. Alknyelvdok Konferencia kötet*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 67-79.

Kövér Péter
Budapesti Gazdasági Főiskola, Pénzügyi és Számviteli Kar
H-1149 Budapest
Buzogány u. 10-12.
p.kover123@gmail.com

Virágh Árpád
Budapesti Gazdasági Főiskola, Pénzügyi és Számviteli Kar
H-1149 Budapest
Buzogány u. 10-12.
viraghdr@gmail.com